

STARE CRKVE U KNINU I SJEVERNO OD NJEGA

Uvod

Knin se nalazi na krajnjem sjeveroistočnom dijelu Dalmatinske zagore, okružen planinskim lancima Dinare i Velebita te Promine i Kozjaka. U tom su području izvorišta velikih dalmatinskih rijeka poput Krke i Cetine, a jednim dijelom protječe i rijeka Zrmanja. Knin se nalazi na iznimno značajnom zemljopisnom položaju, na prijelazu iz unutrašnjosti prema moru, pa se zbog toga u prošlosti na toj trome i Bosne, Like i Dalmacije razvilo značajno prometno i vojno središte. Tu se razvijaju srednjodalmatinski prometni pravci koji su usmjereni prema srednjoj Europi i unutrašnjosti Balkana pa je kontrola tih pravaca Knin posebno istaknula od drugih naselja u dinarskom okruženju.

Iako se čini da je zbog svoga velikoga strateškog položaja Knin bio podjednako naseljen i u prapovijesti i u

OLD CHURCHES IN KNIN AND ITS NORTHERN SURROUNDINGS

Although it is believed that Knin as the fortress and significant traffic junction started developing not earlier than in the 6th century, after demolition of Burnum in the Byzantine-Gothic war, it is interesting to note that many remains of the Early Christian and pre-Romanesque churches have been discovered in the town zone and in its northern surroundings. The common feature of all these churches is that they have been almost totally demolished, mostly because they were located in the frontier zone, which was frequently exposed to incursions of many invading forces. Thus even the precise location of many of them is not known, and the situation is similar with churches situated in the urban zone of Knin. However, many remains of these churches have been collected, mostly thanks to the efforts made by Friar Lujo Marun. As many as three churches used to stand at the place called Kapitul, which used to be the seat of the diocese and is located close to Knin. The ambon, with names of Croatian kings Svetoslav and Držislav, from the oldest of these churches, dating back to the 10th century, has been preserved to this day. The exact location of many churches situated at various localities to the north of Knin is no longer known. The exception is the village of Mokro Polje situated to the northwest of Knin next to the Zrmanja River, where remains of as many as four Early-Christian and pre-Romanesque churches have been discovered.

antici, ipak to nije bio slučaj barem što se tiče rimskoga razdoblja. Bila je to posljedica odluke rimskih prometnih stratega koji su trebali iz Salone kao središta provincije organi-

zirati prometne veze prema unutrašnjosti. Pritom su od presudne važnosti bile dvije velike vodene prepreke i na njima njihova prijelaza – rijeke Krka i Cetina. Cetinu su rimski inženjeri premostili u Trilju, na mjestu gdje rijeka iz ravniarskog toka prelazi u duboki kanjon. Krku su pak svladali na mjestu gdje joj se lako prilazilo i jednostavno izlazilo na njezinu desnu obalu. Bilo je to u Burnumu, pokraj današnjeg Kistanja, gdje se na glavnu prometnicu koja je potom nastavljala prema sjeveru priključivala cesta iz Jadere (Zadra) i Skardone (Skradina). Tako su se izbjegavali veliki usponi prema Uni na izlasku iz kninske kotlinne. I prijelaz preko Cetine i prijelaz preko Krke bili su osigurani velikim rimskim logorima – Gardunom i Burnumom.

U stoljećeima što su uslijedila, posebno kada je rimska moć počela slabiti, u bizantsko-gotskom ratu 535. potpuno je razoren Burnum kao moćno

Pogled na Knin s Tvrđave

Atlagi a most u Kninu gledan s Tvrave

vojni ko uporište. Tako je gaz na Krki ostao potpuno nezašti en i bilo je stoga važno prona i mjesto koje e se mo i sustavno kontrolirati, a najpogodniji je položaj bio upravo u Kninu. Stoga je cesta iz Salone u 6. st. prosljedila do Knina, gdje je na poziciji današnjega Atlagi a mosta prelazila Krku i penjala se do tvr ave te nastavljala prema Uni ili Bosni. To je za etak prometne važnosti Knina koja se zadržala do današnjih dana, a ujedno i objašnjenje zašto stari toponim Knina nije zabilježen u djelima anti kih pisaca. Sli no vrijedi i za arheološke nalaze, posebno na brdu na kojem se razvila mo na tvr ava, gdje su prona eni kasnoanti ki nalazi koji su nesumnjivo potjecali od krš ana, uglavnom bizantskog i isto nogotskog podrijetla [1], [2], [3].

Životno djelo fra Luje Maruna

Prometne su zna ajke bile odlu uju e za razvitak Knina, ali i za razvoj naše nacionalne arheologije. Presudna je bila odluka rudnika mrkog ugljena *Monte Promina* u Siveri u da zbog lakšeg izvoza izgradi željezni ku prugu do Splita i Šibenika. Nastavak te pruge planiran je do Knina

(do Zagreba je preko Gra aca produžena tek 1925.), a trasa je trebala i i preko zemlje franjeva kog samostana Sv. Ante u Kninu, uz rijeku Krku, 2 km jugoisto no od grada. Kako se to mjesto ina e zvalo Kapitul, i ve se otprije znalo da na nje mu ima starohrvatskih spomenika, provincijal je samostana po etkom 1885. doveo tadašnjega župnog pomo nika iz Drniša fra Luju Maruna, koji je ve pomalo bavio istraživanjem starina, da se uz službu kninskog župnika i dekana posveti istraživanju i skupljanju spomenika koji bi se tu mogli na i pri gradnji željezni ke pruge.

Franjevac Lujo Marun, ro en u Skradinu 1857. kao Stjepan Marun, iako amater, bio je prava osoba za taj posao jer je cijeli život posvetio pronalaženju i iskopavanju starohrvatskih arheoloških spomenika na podru ju Dalmacije. Kako su radovi na pruzi kasnili, najprije je po eo istraživati u obližnjoj Biskupiji i tu je pronašao više dekorativnoga kamenog namještaja nego što se moglo prona i bilo gdje drugdje u Hrvatskoj. Radovi su na pruzi po eli 1886. i tijekom dvogodišnjega trajanja i na Kapitolu su prona eni vrijedni nala-

zi koji su zajedno s onima iz Biskupije pohranjeni u kninski franjeva ki samostan. To je bio za etak budu ega Muzeja hrvatskih arheoloških starina.

Nakon dolaska u Knin, u kojemu je s manjim prekidima živio više od 50 godina, Marun je najprije osnovao Odbor za istraživanje starina u kninskoj okolici, no kako taj Odbor nije mogao skupljati novac, uz pomo don Frane Buli a u ljeto 1887. osnovano je Kninsko starinarsko društvo. Nedugo potom Buli je objavio prvi znanstveni rad iz podru ja hrvatske arheologije.

Hodnici samostana u Kninu vrlo su brzo postali pretijesni jer se ve 1889.

Bista fra Luje Maruna na kninskoj Tvravi

skupilo u hodnicima stotinjak kamenih i pedesetak kovinskih ulomaka, a bilo je i teških sarkofaga, ak i kostura. Don Frane Buli htio je da se ti spomenici smjeste u Split, što je tako er priželjkivao i fra Lujo Marun, ali ne skupa s rimskim spomenicima uz koje bi bili nedovoljno atraktivni, ve da budu jedinstven i poseban muzej hrvatskih arheoloških starina. Kako u Splitu nije bilo odgovaraju eg prostora, odlu eno je da se izgradi u Kninu. Srušeno je jedno trošno krilo samostana i podignuta posebna

zgrada (170 m²) pa je muzej otvoren 24. kolovoza 1893. pod nazivom – Prvi muzej hrvatskih spomenika. Nakon velike proslave, koju su dijelom ometali nezadovoljni pravoslavni mještani, slijedila je glavna skupština na kojoj je Kninsko starinarsko društvo preimenovano u Hrvatsko starinarsko društvo. No na skupštini je došlo do raskola i iz društva je istupio don Frane Bulić koji je nedugo potom (1894.) u Splitu osnovao slično društvo pod nazivom *Biha*. Ipak Hrvatsko starinarsko društvo nastavlja živu aktivnost, a financira se isključivo od članarina i priloga koje od tvrtki, društava i pojedinaca skupljaju povjerenici iz cijele Hrvatske.

Vrlo je brzo, zbog nedostatnog prostora za pohranu novih nalaza, posebno iz Burnuma i Bribirske glavice, kupljena je kuća Fontana, u koju su spomenici 1912. i preseljeni. Kako je tada austrijska vlast odlučila na dražbi prodati kninsku tvrđavu, uspio je fra Lujo Marun za 4000 forinti kupiti cijelu golemu utvrdu s njezinih petnaestak građevina i tako spriječiti nestanak vrijednoga fortifikacijskog spomenika i ujedno dobiti prostor za gradnju nove muzejske zgrade. Tamo su 1912. smješteni pretežno rimski spomenici, najviše iz Bribira gdje su potom pronađeni temelji antičke Varvarije. U Bribiru je izgrađena i posebna zgrada za

smještaj pronađenih spomenika. U međuvremenu je fra Lujo Marun došao u sukob s gvardijanom i stoga je napustio samostan, iako je i dalje živio u Kninu.

Talijani su krajem 1918. zauzeli Knin, pa je Marun bio uhapšen i odveden u Anconu, ali je ubrzo pušten. No zbog neslaganja s talijanskom okupacijom protjeran je u Sinj gdje osniva posebno rudarsko društvo u nadi da će se tamo uložiti u nova istraživanja. Kako je takav posao bio u neskladu sa samostanskim zvanjem, isključen je iz franjevačkog reda. Ipak do smrti je nosio habit i zadržao franjevačko ime, pod kojim je svima bio poznat, iako više nikada nije stupio u samostan.

Kada se 1921. vratio u Knin, zatekao je oštećene bedeme i zidove u tvrđavi, a bili su opljačkani i najdragocjeniji rimski eksponati. Marun je do 1925. živio vrlo teško, a tada mu je, pošto je postao ministar nastave, pomagao prvak Hrvatske seljake stranke Stjepan Radić. Pozamašne su subvencije omogućile obnovu i oživljavanje rada Hrvatskoga starinarskoga društva. No nakon atentata na Radića 1928. zamire financiranje, a fra Lujo je u 72. godini umirovljen zbog formalnih knjigovodstvenih propusta. Tada se rade planovi za gradnju nove zgrade muzeja na kninskoj Tvrđavi (projektant je Drago Ibler), a Meštrović radi i slavnu *Povijest Hrvata* koju namjenjuje novoj muzejskoj zgradi.

Mijenjaju se kustosi i upravitelj Muzeja, a 1939. za privremenog kustosa dolazi Stjepan Gunjača (1909.-1981.) još student zagrebačkoga Filozofskoga fakulteta. U njemu je fra Lujo Marun, koji je iako umirovljen i dalje aktivan, dobio dostojnog nasljednika. Muzej je stvoren i održavan njegovim rodoljubnim zanosom talentiranog amatera koji je ipak u međuvremenu stekao zavidno terensko iskustvo. No uvijek je osjećao i isticao vlastiti stručni nedostatak koji nije mogao nadomjestiti jer

Fra Lujo Marun snimljen u kući Fontana 1930.

se stalno iscrpljivao mukotrpnim organizacijskim radom u maloj sredini i svladavanjem brojnih otpora.

Gunja a je od Muzeja stvorio uglednu znanstvenu i stru nu instituciju. Nastavio je s prijenosom muzejske zbirke u posebnu zgradu u Tvr avi, nabavio vitrine i police za kamene spomenike, uveo elektri nu rasvjetu i za biblioteku izradio ormare. Muzej se u tvr avu preselio 1934. Fra Lujo Marun umro je 1939., a za predsjednika Hrvatskoga starinarskog društva izabran je arheolog Grga Novak (1988.-1978.).

Ostali su doga aji manje-više poznati. Godine 1941. kninska je tvr a va namijenjena smještaju talijanske vojske. Gunja a prenosi srednjovjekovnu zbirku u Sinj, a neko je vrijeme drži u obiteljskoj ku i njegove supruge. Nakon rata Gunja a je ponovno direktor Muzeja, a gra a je smještena u adaptirane zgrade na tvr avi u Klisu. No zbog neodgovaraju ih uvjeta vrlo se brzo seli u trijem Meštrovi eva kašteleta, a osjetljivi primjerci u podrum obližnje Galerije. Brigu o Muzeju po inje voditi JAZU (danas HAZU), a traže se i prostori za zbirku. Bilo je pokušaja da se smjesti u Dioklecijanovu palatu (danas Urbanisti ki zavod Dalmacije), na mjestu bivše tvornice cementa gdje se danas nalazi hotel *Marjan* i na sustipanskom poluotoku. U me uvremenu su objedinjene zbirke Hrvatskoga starinarskog društva i društva *Biha* koji su od 1945. prestali s radom.

Kona no je zgrada Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika izgra ena na Mejama, prema projektu Mladena Kauzlari a (1889.-1971.), a projekt su nakon njegove smrti dovršili Zvonimir Vrkljan i Sena Sekuli Gvozdanovi . Nova je zgrada sve ano otvorena krajem 1976. a stalni je postav u novoj zgradi otvoren 27. srpnja 1978. Tako se kona no životno djelo marljivoga i skromnoga fra Luje Maruna, kojega su mnogi s pra-

vom nazivali hrvatskim Schlimannom (otkriva em Troje), našlo u prikladnom i monumentalnom zdanju [5].

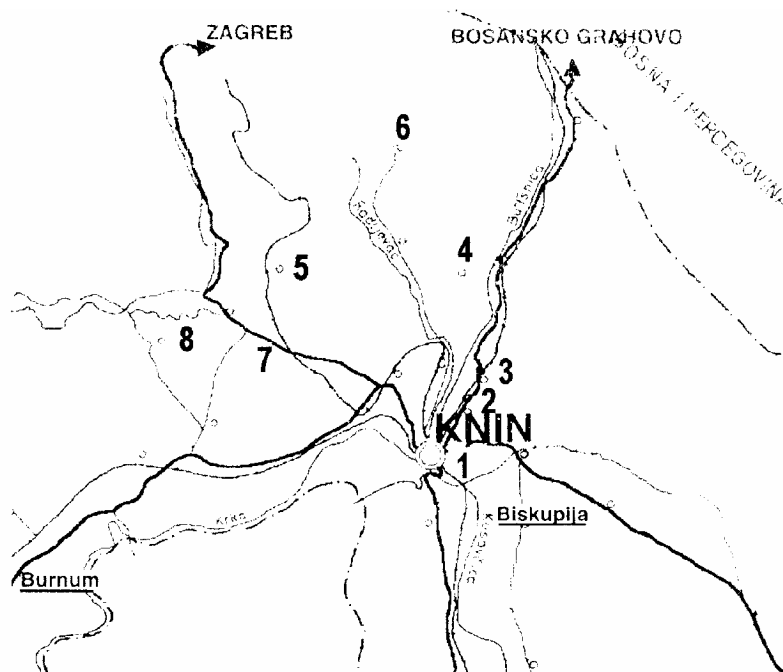
Hrvatsko starinarsko društvo je 1985. pokrenulo i *Starohrvatsku prosvjetu*, prvo stru no glasilo u Hrvatskoj i me u južnim Slavenima posve eno isklju ivo temama iz nacionalne arheologije. Osniva je bio neumorni fra Lujo Marun, a prvi urednik Frano Radi (1857.-1933.), stru ni u itelj obrtne škole iz brodogradnje i kamenoklesarstva u Kor uli. Prva je serija izlazila do 1904. (izdavana u Kninu, tiskana u Zagrebu, a ure ivana u Kor uli), a objavljena su 22 sveska. Druga je serija tiskana 1927. i 1928. (u doba izdašne pomo i Stjepana Radi a), a glavni je urednik bio povjesni ar Ferdo Šiši . Tre a je serija izlazila u dva navrata, od 1949. do 1968. (urednik Stjepan Gunja a) i od 1981. do danas (urednici Dušan Jelovina i Ante Miloševi) [6].

Crkve na Kapitolu u Kninu

Rekli smo ve da je po etak sustavne hrvatske nacionalne arheologije

vezan uz Kapitul i gradnju željezni ke pruge preko njega. Prve su pisane vijesti o Kninu zabilježene kod gotovo neizbježnog autora kada je u pitanju naše rano srednjovjekovlje – Konstantina VII. Porfirogeneta. On spominje kaštel Tnin (*to castron Tenin*) kao jedan devet naseljenih gradova krštene Hrvatske i kao županjsko središte. Iako je pravi uzlet Knina zapo eo tek rušenjem Burnuma, ini se da je na njegovu mjestu ipak postojalo manje rimsko naselje, o emu svjedo e brojni anti ki nalazi i u Kninu i u njegovoj blizini.

Od više mogu ih srednjovjekovnih crkava za koje se pretpostavljalo da se nalaze unutar kninskog grada podnožju znamenite tvr ave, posebno u sjevernom dijelu i kod tzv. Loredanovih vrata, arheološki je možda poznata samo jedna, smještena na isto noj padini brda Spas u Sunajcima. Tamo su tijekom istraživanja srednjovjekovne nekropole na brdu Spas prona eni ulomci crkvenog namještaja, ak i greda s dijelom napisa. ini se da se crkva Sv. Spas, po kojoj

KNIN S OKOLICOM:

1. - Kapitul, 2. - Kninsko Polje, 3. - Vrpolje, 4. - Golubi , 5. - Oton, 6. - Plavno, 7. - Pa ene, 8. - Mokro Polje

je to brdo i dobilo ime, nalazila na sjevernom odijeljenom dijelu brda koji je okrenut prema tvrđavi i da su njezini spoljivi ugrađeni u utvrdu. I na drugim mjestima u toj velikoj obrambenoj građevini pronađeni su manji ulomci predromaničkih crkava, ali su temelji ostali nepoznati.

ve kraljevstva upotrebljava i kao titula "prestolonasljednika". Ta je ploča na neki način potvrda teze za one koji tvrde da je Držislav prvi hrvatski kralj, koji je nakon krunjenja uzeo ime Stjepan Držislav (969.-997.), jer se ovdje spominje kao "dux magnum" (veliki vojvoda), a na ploči i svoje žene

apostola, a drži se da mu ime na aramejskom znači i Tolmajevo sin (bar Thalmaj) te da mu je pravo ime bilo Natanael. Prema predaji propovijedao je kršćanstvo u Etiopiji, Frigiji, Pontu, Mezopotamiji i Indiji, a mučenik je stradao u Armeniji. Pripisuje mu se apokrifno Evanđelje po Bartolomeju u kojem Isus silazi u pakao i sudi Sotoni, što je est motiv likovnih prikaza, a spomendan mu je 24. kolovoza.

Prva crkva posvećena Sv. Bartolu bila je iz 10. st., druga s početka 12. st., a treća iz 13. st. Zna se da je poslije gubitka hrvatske samostalnosti 1102. splitski crkveni sabor 1185. ukinuo instituciju hrvatskog biskupa i on je postao samo kninski biskup s jurisdikcijom nad četiri župe: Knin, Polje, Vrlika i Pset. Tom je prigodom trebao izgraditi sjedište svoje biskupije i kninskog kaptola. Nastojanjem kaptolskog prepošta Radoslava (prepozit ili prepošt, prvi povjek kaptola), sina kninskog kneza Prodancija, obnovljena je i već urušena crkva Sv. Bartola. Radovi su započeli 1203., a katedrala je završena i

Ploče ambona propovjedaonice pronađene na Kapitulju

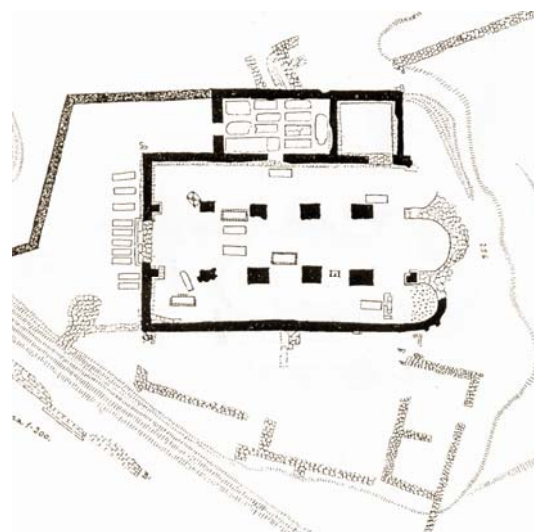
Knin je imao i drugih sakralnih građevina, a o crkvama Sv. Duha i o franjevačkoj crkvi Sv. Marije zna se samo iz jedne škrte vijesti iz 15. st. Zna se da je Knin imao u podgrađu i župnu crkvu Sv. Stjepana, a prema titularu ugarskog podrijetla vjeruje se da je građena krajem 11. ili početkom 12. st.

No svakako su najzanimljiviji nalazi na Kapitulju s brojnim ostacima pleterne ornamentike, a posebno ploče ambona propovjedaonice s natpisom iz druge polovice 10. st. na kojima se spominju Svetoslav, vojvoda Hrvata, i Držislav, veliki vojvoda, oba jica kasniji hrvatski kraljevi.

Taj zanimljivi natpis doslovno glasi (u zagradama je tekst koji nedostaje): (Svetoslav)CLV DUX HROATOR(um) IN Te(m)PVS DIRZISCLV DVCE(m) MAGNV(m). Prevodi se sa: Svetoslav(?) vojvoda Hrvata u vrijeme Držislava velikog vojvode... I ovdje kao i drugdje javljaju se problemi s tumačenjem riječi i "dux" koju neki prevode kao "knez", a neki kao "vojvoda", a čini se da se nakon uspostave

ne kraljice Jelene u Solinu kao "rex" (kralj).

Kapitulj je ime dobio prema sjedištu kninskog biskupa odnosno kninskog

Planostajbi ostataka najstarije crkve na Kapitulju

kaptola. Pri arheološkim istraživanjima 1885. utvrđeno je postojanje čak tri crkve na istom položaju koje su bile posvećene istom svecu – Sv. Bartolomeju odnosno Bartolu ili Bartulu. Sv. Bartolomej je jedan od 12

posvećena za kninskog biskupa Nikole I. 1274. Riječ je o velikoj i trobrodnoj crkvi s tri apside, građenoj u gotičkom stilu. Kako su izgledale prethodne crkve, posebno ona iz 10. st. iz koje potječe spomenuti ambon, nije poznato, ali ne treba zanemariti ni tvrđavu Branke Migotti [7] koja tvrdi da je na tom istom mjestu možda bila i starokršćanska crkva Sv. Petra i Marije i da je bila zabilježena na danas nestalom arhivaru. No čini se da se prije radi o tome da se najstarija

crkva na Kapitulju kod starijih autora jest brkala sa Sv. Marijom u Biskupiji, a tome se na neki način priklonio i don Frane Bulić [4]. Inače temelji crkve i Kapitulja bili su vidljivi uz Krku pokraj željeznog

mosta sve do 1942., kada su ih srušili talijanski okupatori za betoniranje svojih bunkera. Navodno se još mogu uoiti skromni ostatci, ali ih za nedavna posjeta nismo uspjeli pronaći u gustoj travi i vegetaciji [1], [2], [3].

Ostatci crkava sjeverno od Knina

O postojanjima starokršćanskih i predromaničkih crkava u blizini Knina, a posebno sjeverno od njega, znamo samo prema mnogobrojnim nalazima ostataka kamenoga crkvenog namještaja pronađenih od strane fra Lujo Maruna i njegova nastavljača Stjepana Gunjača. Ipak za ni jednu crkvu sjeverno od Knina nije otkriven njezin točan položaj, što je posljedica najprije tatarskog prodora i rušenja 1242., a potom i dugogodišnjih turskih prodora i okupacije koja je trajala od 1522. do 1688. godine.

Ulomak pilastra iz Kninskog Polja

Sjeveroistočno od Knina, u njegovoj neposrednoj blizini, nalaze se dva sela koja se nižu jedna za drugim – Kninsko Polje i Vrpolje. Za njih je posebno zanimanje pokazivao fra Lujo Marun, potaknut jednim napisom fratara Biloglava s početka 18. st., pronađenim u kninskom franjevačkom samostanu, u kojemu se izričito spominju srednjovjekovne crkve

Sv. Sofije i Sv. Anastazije na grobljima u Kosovu Polju i Vrpolju. Ti položaji nisu nikada istraživani. Danas u Kninskom Polju postoji pravoslavna crkva Sv. Jurja, a u Vrpolju katolička crkva Sv. Jakova, a obje su novijeg datuma. Marun je zapisao da su crkvi Sv. Jurja nalazila uzidana tri spolija i da su bila premazana vapnom pa da ih je bilo teško uočiti. Također se zna da su pri rekonstrukciji 1936. izvađeni i da im se tada gubi svaki trag. Ipak u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu očuvana se gornji dio jednog pilastra

Ostatci oltarne pregrade iz Vrpolja (Mala Vijola)

s trokutnim križom rascvjetanih krakova. Za njega se vjeruje da potječe iz nikad potvrđenih srednjovjekovnih crkava.

Jedan je kameni dio, sa svih strana preklešan, ugrađen i u ugao crkve Sv. Jakova u Vrpolju. Iz ostataka dekora vide se tropruti krugovi, pa se gotovo sigurno radi o ostatku pluteja, slika onome koji je pronađen u Gornjim Koljanima. Ali u Vrpolju, 2 km od crkve Sv. Jakova, na položaju Mala Vijola, pronađeno je čak 26 kamenih ulomaka od bijelog sitnozrnatog vapnenca, s ostacima predromaničke dekoracije, a radi se o vjerojatnim ostacima greda, pilastara, pluteja i tegurija. Većina ih je

Ulomak ahritrava oltarne pregrade iz Golubiča

pronađena u suhozidu vinograda Frane Jelića, pa se vjeruje, iako nije dokazano, da potječe u crkve Sv. Anastazije (Stošije).

U pragu vrata južnog zida crkve Sv. Stefana u mjesnom groblju u Golubiču do 1995. stajao jedan mramorni ulomak arhitrava oltarne pregrade koji je izvađen i zamijenjen kopijom. Taj je ulomak prvi spomenuo don Frane Bulić [4], a spominjao ga je i fra Lujo Marun koji je u toj crkvi pronašao i drugih ostataka kamenih spomenika pa je vjerovao da je tu bila važna predromanička crkva. Spomenuti ulomak arhitrava ima i sačuvan dio napisa (koji spominje ime Sv. Marije), ali mu je zbog naknadne ugradnje u crkveni prag površina znatno izlizana.

Položaj Crkvinina nedaleko od željezničkog vijadukta u zaselku Gupkovi u selu Bender (dijelu naselja Oton) zapazio je još i Lujo Marun, a Gunjača je navodio ostatke srednjovjekovnog

Ulomak pilastra iz Bendera, dijela naselja Oton

groblja s nekoliko stećaka. Uočio je i manju krakvinu na jugozapadnoj strani glavice, za koju je pretpostavio da su ostatci crkve srednjovjekovne crkve Sv. Petra. Ovo nalazište nije istraživano, a jedan ulomak, koji je 1995. prenesen u Muzej hrvatskih arheoloških starina u Splitu, nekada je označavao donji dio jednoga

groba. Rije je o ulomku gornjega desnog dijela pilastra iz kojega izlazi okrugli stup gornjeg dijela oltarne pregrade.

Selo Plavno nalazi se 15 km sjeverno od Knina, a ime je vjerojatno dobilo prema potocima i bujicama koje esto plave polje u kojem se nalazi. U pisanim se tragovima prvi put spominje u 15. st., iako je na tom području, sudeći prema arheološkim nalazima, život nedvojbeno bujao i prije.

Plavno je naselje u maloj ravnici sa svih strana zatvorenoj gorama, a uvijek se nalazilo u pograničnom području, pa su este provale raznih osvajača esto prekidale kontinuitet života. Sačuvani su ostatci starog grada Tule a na sjeverozapadnom dijelu planine Orlova e koja je dijelila Strumicu od Plavna i kuda je prolazio stari put za Bosnu. Danas su sačuvani samo obrisi obale kule koju mještani nazivaju Turska kaca ili samo Kaca. Ruševine starog grada Plavna nalaze se nešto južnije, a Mlečani su ga nekad bili utvrdili kao meštinu utvrdu. Postoje još i tragovi prapovijesne gradine i rimskog utvrđenja, ostatci srednjovjekovnog naselja, grobovi kod Torbičinih kuća i nekropole na Francuskom groblju.

U Plavnu je na položaju starog groblja pronađeno mnoštvo starokršćanskih i predromaničkih ulomaka, a u zvoniku crkve Sv. Marije a ugrađeni je i ove i ulomak tegurija. Vjeruje se da je na istom mjestu bila i starokršćanska i predromanička crkva, iako tragovi temelja nisu pronađeni. Prema ostacima mrtva na kamenim ulomcima i brojnim tragovima preuređenja može se zaključiti da su se ukrašeni kameni ulomci iz crkvene unutrašnjosti odavno raznosili i ugrađivani u druge zgrade i u predturskom i u turskom razdoblju. Uočajno je da se crkveni kameni namještaj esto

Slika 15. Gornji dio pluteja iz Plavna

skih i predromaničkih ulomaka, a u zvoniku crkve Sv. Marije a ugrađeni je i ove i ulomak tegurija. Vjeruje se da je na istom mjestu bila i starokršćanska i predromanička crkva, iako tragovi temelja nisu pronađeni. Prema ostacima mrtva na kamenim ulomcima i brojnim tragovima preuređenja može se zaključiti da su se ukrašeni kameni ulomci iz crkvene unutrašnjosti odavno raznosili i ugrađivani u druge zgrade i u predturskom i u turskom razdoblju. Uočajno je da se crkveni kameni namještaj esto

mijenjao i dupunjavao, a postoji i velika raznolikost motiva. Uz sitnozrnati vapnenac pojavljuje se i lokalni kamen škrljavec, što znači da je dio kamenih spomenika izrađen u samom mjestu. Gunja a [8] na temelju mnoštva greda i tegurija zaključuje da crkva nije bila jednobrodna već trobrodna. Uočljivi su i tragovi bojanja na nekim fragmentima, što znači da se uz crkvu bojala i oltarna pregrada.

Rijetki su ostatci natpisa, a na jednom se raspoznaje riječ TEMPO(re), što bi moglo upućivati na vrijeme jednog vladara, ali i na vrijeme nastanka crkve. Postoji i ulomak grede od sitnozrnatog vapnenca gdje se naslućuje da je crkva možda bila posvećena Kristu.

Natpis na oltarnoj pregradi u Paenima

Selo Paenine (rabi se i naziv Paenini) nalazi se 12 km sjeverozapadno od Knina na cesti i željeznici koja pruži koje od Knina vode prema Zagrebu. Ime je vjerojatno dobilo prema istoimenom vlaškom plemenu koje se u tursko doba doselilo iz Bosne, a ne prema rimskim naseljima Pasini ili Pazinatium kako je vjerojavo Bulić. Na mjestu parohijske crkve Sv. Marije a u Paeninama bila je predromanička crkva, što se uočava prema brojnim kamenim ostacima ugrađenim u zidove novovjeke crkve. Nakon što je crkva stradala u požaru 1926., uočeni su ulomci bili izvađeni iz zidova i pohranjeni u obližnju Bratsku kuću u koja je također izgorjela u II. svjetskom ratu. Posljednje je ostatke na zgarištu probrao Gunja a 1944. i potom ih objavio. Ujedno je pretpostavio da je predromanička crkva bila posvećena Sv. Mariji, što je potvr-

Donji dio pluteja iz Plavna

Današnja crkva Sv. ura u Paenima

dio i nalaz grede s natpisom pronaen 1995.

Položaj u Paenima nikad nije istražen iako je bjelodano da se radilo o značajnoj predromani koja crkvi iz 9. ili 10. st. koju je, prema pronaenom natpisu na grednoj oltarnoj pregradi (s kukama i dvostrukim troprutim pletrom), dao izgraditi izvjesni Rastimir, za kojega se drži da nije bio neki dostojanstvenik, najvjerojatnije donator. Od novih nalaza isti u se dijelovi pluteja s mrežom troprutih, koncentričnih i međusobno isprepletenih kružnica te mramorni ulomak arhitrava koji je isklesan iz atikog ulomka, što možda upućuje i na postojanje starokršanske crkve na tom mjestu ili u blizini [2], [3], [4], [8], [9], [10].

Ostatci crkava u Mokrom Polju

Na području sjeverno od Knina ima mnogo pronađenih ostataka starokršanskih i predromaničkih crkava, ali o njihovom negdašnjem izgledu nema praktički nikakvih podataka, a nije bilo ni sustavnih istraživanja. Izuzetak je Mokro Polje, naselje smješteno 18 km sjeverozapadno od Knina na rubu brdovite Bukovice i na obalama Zrmanje. Selo se sastoji od niza zaselaka grupiranih na nižim predjelima uz rub polja, koje je krš-

ta sinklinala vrlo plodne zemlje što se proteže od Raduša do Ervenikog Jagodnjaka u duljini od 10 km i u širini od 5 km. To je područje s mnoštvom prapovijesnih i antičkih lokaliteta. Posebno se ističe u brojni utvrđeni na tom granicom području između Liburna i Delmata koja su i vizualno povezana s negdašnjom vjerojatnom liburnskom gradinom, u blizini koje je izgrađen rimski vojni logor Burnum. Ovim su predjelom tekle magistralne rimske ceste koje su spajale Salonu s Burnumom, Seniom (Senjom) i Akvilejom te Burnum s Sisciom kroz klanac Zrmanje i preko Like na dolinu Une.

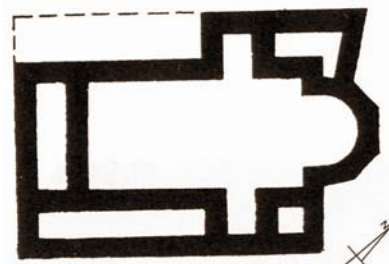

Skica Mokrog Polja s označenim položajima starih crkava

Prva su arheološka istraživanja na tom području sjeverne Bukovice i sjeverne Dalmacije počinjala u I. svjetskog rata, inicijativom Arheološkog

instituta iz Beča, kada su istraživani rimski lokalitet Burnum i Asseria (Podgrada pokraj Benkovca). Istodobno je fra Lujo Marun nastavio živu aktivnost prikupljanja ranosrednjovjekovnih spomenika na cijelom području.

U međuratnom razdoblju počinje Marunova suradnja s Mihovilom Abramcem (1884.-1962.), ondašnjim direktorom Arheološkog muzeja Splita te s istraživačem Salone, danskim arhitektom Ejnarom Dyggveom. Istraživalo se na položaju starokršanske bazilike u Sučevićima, pretpostavljenom kasnoantičkom utvrđenju na brdu Čuker te manjim zahvatima i premjeravanjima na lokalitetima Crkvina i Keglevića gradina. O tome nikad nije ništa posebno publicirano, ali je tlocrt starokršanske crkve u Sučevićima Dyggve objavio na IV.

Tlocrt starokršanske crkve u Sučevićima

kongresu za starokršansku arheologiju 1928. u Rimu. Koliko se zna ta istraživanja nikad nisu dovršena i o njima se zna samo iz planova i crteža Dyggveove dokumentacije te onodobnih novinskih članaka, a jedini je sustavni prikaz objavila Vedrana Delonga 1984. [11]. U posljednje se vrijeme ipak na širem području istražuju mnoge prapovijesne gradine, a sustavno se obrađuju arheološke i povijesne teme iz antičkog razdoblja.

Sudeći prema jedinom dosada poznatom tlocrtu, riječ je o jednobrodnoj starokršanskoj crkvi s poligonalno apsikom i transeptom (poprečnim brodom). Na prednjoj je strani bilo predvorje (narteks), a s desne je strane bila pravokutna prostorija, ne-

poznate namjene, vjerojatno atrij. U svetište je s južne strane bila kvadratna prostorija, vjerojatno diakonikon (prvotna sakristija), a s druge protezis (spremište za žrtvene darove) nepravilna tlocrta.

Tijekom istraživanja crkve pronaeno je 17 ulomaka starokršanskoga kamenoga crkvenog namještaja i ukrasnih dijelova – pluteja, stupa i kapitela s impostima. Dio se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu, a veina je izgubljena. Meutim ipak su sauvane fotografije.

Cijeni se, ponajprije prema poligonalnoj apsidi, da je crkva u zaseoku Su evi i nastala u 6. st. u ranobizantskom razdoblju. S obzirom da nisu pronaeni ulomci predromanike kamene plastike vjeruje se da je crkva vrlo rano porušena i da veod predromanikog razdoblja nije u uporabi.

Neznatne, jedva uoljive i uvegetaciju potpuno obrasle ostatke starokršanske crkve uspjeli smo prona i zahvaljuju i povratniku Todoru Babi u, nakon što smo ga uspjeli razuvjeriti da nismo od onih koji raskopavaju okolne stare grobnice u potrazi za skrivenim blagom. Takvih je, uvjerali smo se, nažalost nedavno bilo i na tom lokalitetu, ali i drugima u Mokrom Polju. Ljubazni nam je zaljubljenik u prošlost svoga kraja skupa sa suprugom pomogao da pronaemo i druge ostatke ili barem naznake starokršanskih i predromanikih crkava u tom kraju.

Na položaju Vagi i, koji se tako naziva po negdašnjim vlasnicima, a nalazi se 3,5 km sjeverozapadno od Su evi a, nekad je postojala još jedna starokršanska crkva. Zapravo nisu poznati ni njezini obrisi ni veliina, ali o postojanju svjedo i dvadesetak ulomaka pluteja oltarne pregrade i ambona propovjedaonice. Iz negdašnjega izvješa Frane Radi a zna se da si tu ulomci pronaeni još krajem 19. st., a prema dekoraciji vjerojatno se radi o crkvi iz 5. st. ko-

ja je vrlo rano srušena pa nisu poznati ni njezini temelji. Prema tragovima kamene su površine pluteja bile bojane, a nezavršeni dijelovi dekoracije ambona upu uju na to da se sve radilo na licu mjesta, u samoj crkvi.

Ulomak ambona iz crkve u Vagi ima

Svi pronaeni dijelovi crkvenog namještaja nisu sauvani i nalaze se u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu, ali su ipak sauvane njihove fotografije.

mim nadgrobni plo ama, koje su esto tako er nasilno otvarane, a na plo ama u pravilu nema nikakve dekoracije.

Brdo uker nalazi se 2 km isto nije od Vagi a, a toponim odražava sva obilježja njegova smještaja. Nalazi se na isturenom položaju lijeve strane Zrmanje, na ostrim usjecima rije -nog klanca i nasuprot ostataka Keglevi a gradine koju u ovom kraju zovu Turska kula. Ovdje je tako er tridesetih godina prošlog stolje a, usporedno sa Su evi ima, istraživao Ejnar Dyggve. Poznat nam je njegov tlocrt, ali iz marginalija zabilježenih uz crtež, kao i nekih Marunovih novinskih izvješa, može se samo zaklju iti da se radi o kasnoanti kom, vjerojatno ranobizantskom utvr enju iz Justinijanova razdoblja. Ipak velika je nepoznanica koje je sve prostore naznaeno u tlocrtu Dyggve istražio, a koje je prema premjeravnjima rekonstruirao. Teško je vjerovati da je u tako malo vremena koliko je istraživanje trajalo, mogli biti istraženo toliko mnogo sadržaja. Ra-

Grobovi pokraj starokršanske crkve u Vagi ima

Uz negdašnju se starokršansku crkvu na malom povišenju iznad Zrmanje nalaze i brojne grobnice s gole-

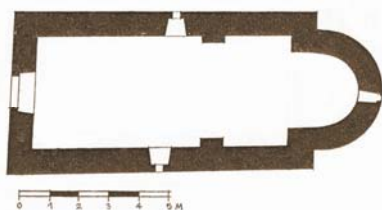
zabiru se bedemi, obrambena kula, gospodarski i stambeni dio, a na sjeveroisto nom je dijelu prikazana i

crkva s polukružnom apsidom, nar-
teksom i četvrtastim pastoforijama
sa strane. O crkvi se može reći da je
tipičan primjer starokršćanske crkve
kakve se javljaju drugoj polovici 6. st.

Pogled na Keglevi a gradinu s negdašnje
bizantske utvrde uker

U dostupnoj se literaturi navodi da
su na ukeru vidljivi tek dijelovi kule,
ali mi ih unato upornom traganju
nismo uspjeli pronaći. Okolni teren
ne ostavlja utisak istraženoga arhe-
ološkog lokaliteta. Posebno što se
potpuno stopio s okolnim prostorom
punim gomila iskrivenog kamenja.
Čini se da je već u srednjem vijeku
došlo do prekida obrambenih funk-
cija na ukeru i da je tu funkciji pre-
uzela Keglevi a gradina s druge strane
Zrmanje.

Tlocrt predromaničke crkve na položaju
Crkvine u Mokrom Polju

Nismo me utim bili na položaju Cr-
kvine koji se nalazi 1,5 km zapadno
od negdašnje starokršćanske crkve u
Vagi ima, s druge strane Zrmanje,
na blagom obronku brijega, tako gdje
rijeka prolazi kroz plodnu mokropolj-
sku dolinu i potom u luku zaokreće
prema Erveniku. I toponom Crkvine

svjedoči o prijašnjoj crkvenoj gra-
evini.

Na lokalitetu je pronađeno nekoliko
zanimljivih dijelova predromaničkih
skulptura još krajem dvadesetih go-
dina prošlog stoljeća a tijekom Maru-
novih istraživanja. No od tog se vre-
mena dosta toga promijenilo jer su
nestali vidljivi ostatci naknadno pri-
građene crkve. Ipak temelji se crkve
jasno uočavaju, ali je unutrašnjost
zasuta kamenjem i građevnim mate-
rijalom. Ostatci uglavnom odgova-
raju tlocrtu koji je svojedobno ucrtao
Dyggve, a jasno se razabiru dvije
faze izgradnje. Prva je predromani-
čka longitudinalna pravilno orijenti-
rana građevina s malim prozorima i
polukružnom apsidom (13 x 5,5, m),
a druga je gotička dogradnja s kojom
je nešto debljim zidovima pridoda-
na isto na četvrtasta dogradnja (u koju
se uklopila polukružna apsida) za pri-
bližno 15 m.

Sudeći prema ostacima pronađenim
ostacima donjeg i gornjeg dijela ol-
tarne pregrade, starija je crkva gra-
đena u 11. st, a druga najranije u 14
st. To potvrđuju i osamdesetak okol-
nih stećaka, uglavnom s neukrašeni-
kvadratnim ili blago trapeznim ka-
menim pločama. Inačica ta velika ne-
kropola nikada nije istražena, a vjero-
jatno je i podosta devastirana [10, [11].

Zaključak

Prikazane su starokršćanske i pred-
romaničke crkve u Kninu i u njego-
vu sjevernom zaleđu. Na tom je pros-
toru, uglavnom zbog bijega stanov-
ništava i turske okupacije, sačuvano
vrlo malo tragova negdašnjih crka-
va. O njima se najvećim dijelom zna
samo prema pronađenim dijelovima
kamenoga crkvenog namještaja. Naj-
veći je dio skupio neumorni fra Lujo
Marun, utemeljitelj najstarije srednjo-
vjekovne nacionalne arheologije,
koja je i započela s njegovim dolas-
kom u kninski franjevački samostan.
Cijeli je svoj radni vijek posvetio tra-
ganju za našim najstarijim spomeni-
cima u dalmatinskom zaleđu i na
prostoru cijele Dalmacije, a njegovo

je životno djelo, protkano brojnim
organizacijskim problemima, zak-
ljučeno osnivanjem Muzeja hrvatskih
arheoloških spomenika u Splitu
1976. godine

Velik broj tragova starokršćanskih i
predromaničkih crkava u Kninu i
oko njega svjedoči o tome da je to
bilo gusto nastanjeno područje i da
je nakon pokršćavanja postalo središ-
tem najstarije hrvatske kneževine
odnosno kraljevine. Činjenica da je
od tih crkava malo toga sačuvano, i
da su čisto njihovi jedini ostatci di-
jelovi i tragovi kamenoga i dekorira-
noga crkvenog namještaja, svjedoči
o tome da se radilo o granitnom pod-
ručju u koje su čisto zalazili razno-
razni osvajači koji su zatečeno nemi-
losrdno uništavali i pljačkali.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Jakšić, N.: *Knin – hrvatska srednjovjekovna prijestolnica* (drugo i dopunjeno izdanje), MHAS, Split, 1995.
- [2] Paić, P.: *Knin – hrvatski kraljevski grad*, Poglavarstvo grada i Matica hrvatska Knin, Knin, 1998.
- [3] Budimir, M.: *Arheološka topografija kninske općine*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (1990.), 15., str. 23-32
- [4] Bulić, F.: *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije* (pre-tisak iz 1888.), Dom i svijet, Zagreb, 1995.
- [5] Jurišić, K.: *Fra Lujo Marun: osniva starohrvatske arheologije: (1857.-1939.)*, Zbornik Knina, Split, 1979.
- [6] Gjurašin, H.: *100 godina Starohrvatske prosvjete*, Starohrvatska prosvjeta III. (1955.), 22. str. 7-18
- [7] Migotti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [8] Gunjača, S.: *Tiniensia arheologica – historica – topographica I.*, Starohrvatska prosvjeta III. (1958.), 6., str. 105-164
- [9] Milošević, A.: *Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine*, Starohrvatska prosvjeta III. (2002.), 27., str. 311-332
- [10] Uglešić, A.: *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Gradski muzej Drniš i Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Drniš – Zadar, 2006.
- [11] Delonga, V.: *Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta III. (1984.), 14., str. 259-283